

Weg van de gehuurde zinnen, dichters bij ziekte

Medische antropologie en literaire verbeelding

Sjaak van der Geest & Arko Oderwald

“De wereld werd een boomtak voor het raam”
Adriaan Morriën

In deze oproep voor papers wordt de literaire benadering van ziekte geschetst en vergeleken met de antropologische. Verhaal, poëzie en andere vormen van literaire expressie bieden een authentieke toegang tot de ziekte-ervaring en zouden meer erkenning verdienen in de medische antropologie. Het verhaal, de basis van iedere menselijke ervaring, zou de schakel kunnen zijn tussen antropologie en literaire verbeelding.

[medische antropologie, etnografie, narratief, 'emplotment', literaire verbeelding, poëzie, ziekte]

Op vrijdag 1 december 2000 organiseert de redactie van *Medische Antropologie* haar jaarlijks symposium. Deze keer is het thema ‘medische antropologie en literaire verbeelding’. Hoewel medisch antropologen het verhaal als uiting van en toegang tot de ziekte-ervaring erkennen en onderstrepen, hebben zij betrekkelijk weinig aandacht besteed aan het verhaal bij uitstek: de teksten van literaire schrijvers. Dit is des te verwonderlijker als men bedenkt dat ziekte veelvuldig voorkomt in deze teksten. Ziekte is een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in het leven van mensen, dus een onuitputtelijk thema voor schrijvers en dichters. Ziekte, zo blijkt, is de tegenslag die het verhaal zijn ‘plot’ geeft. Ziekte is drama en dwingt tot bezinning.

Deze korte beschouwing heeft tot doel het thema van het symposium onder de aandacht te brengen en geïnteresseerden uit te nodigen een bijdrage te leveren in de vorm van een paper. Praktische informatie over het symposium is te vinden op p. 121, onder Berichten.

Verhalen

Cheryl Mattingly (1998) opent haar boek over ‘occupational therapy’ met de volgende woorden “Attention to human suffering means attention to stories.” Enkele regels later vervolgt zij:

The need to narrate the strange experience of illness is part of the very human need to be understood by others, to be in communication even if from the margins. This book considers the relation between narrative and that essential human experience – devastating, life-altering illness (p. 1).

Mattingly beschouwt het verhaal als de meest ‘natuurlijke’ en effectieve manier om pijn, ziekte of ongeluk te verwerken en met anderen te delen. Verhalen over ziekte worden niet alleen *verteld* (alsof ze er al zijn en slechts geherproduceerd hoeven te worden); ze worden *gemaakt*, zowel door zieken als door artsen, verpleegkundigen, naasten en andere betrokkenen. Het maken *is* de beleving en het resulterende verhaal is intertextueel van aard. Mattingly noemt dit maken van verhalen ‘emplotment’, een moeilijk te vertalen woord, afkomstig uit de literatuurwetenschap. ‘Emplotment’ is het tot een lopend en zinvol geheel maken van een reeks gebeurtenissen. De gebeurtenissen krijgen samenhang, een begin en een – voorlopig – einde. Ze krijgen een ‘plot’, een clue die alles bij elkaar houdt, de kern van het verhaal, een ‘intrige’, een lijn. Door de soms wanordelijke gebeurtenissen tot een verhaal om te smeden, geeft de betrokkene ze een plaats en een richting. Vandaar boven geciteerde openingszinnen: het verhaal maakt de ervaring niet alleen mededeelbaar, maar *is* die ervaring. De ondertitel van haar boek luidt dan ook: *The narrative structure of experience*.

Voor Mattingly zijn verhalen niet alleen mondelinge representaties die een bepaalde ervaring in een logisch (biografisch) verband plaatsen. Het verhaal dient ook een moreel en esthetisch doel dat aan een klinische actie ten grondslag ligt. Het verhaal is de basisvorm van alle menselijke ervaring, zowel van het ziek zijn als van het beter worden en het beter maken. Daarom zijn het in haar studie niet alleen de patiënten die verhalen maken over – of beter: van – hun ziekte, maar alle betrokkenen ‘emploteren’, raken verwickeld in een verhaal dat ze zelf produceren. Eenvoudig gezegd gaat een verhaal gewoonlijk over iemand die iets probeert te doen en over wat er met die persoon en anderen gebeurt als gevolg van dat handelen (Mattingly 1998: 7). Een geslaagd verhaal is een verhaal dat de hoofdpersoon zingeving oplevert en de toehoorders tot betrokkenen maakt bij de verhaalde gebeurtenissen. Ook uit een analyse van egodocumenten van chronisch zieken komt naar voren dat ziekteverhalen bij uitstek geschikt zijn om zeer dicht bij de beleving en betekenis van ziekte te komen. “De combinatie van afstand en intimiteit kan er toe leiden dat anderen, bijvoorbeeld lotgenoten, uit ziekteverhalen steun halen voor het vormen van een eigen verhaal.” Bovendien kunnen deze verhalen ook hulpverleners behulpzaam zijn in het verwerven van een dieper inzicht in ziekte en zorg (Oderwald 1994a: 2).

Toch kan de vraag gesteld worden of de intertekstualiteit van het verhaal van de patiënt er tevens toe kan bijdragen dat de door Mattingly vooronderstelde bedoeling minder eenduidig is en minder subject gebonden is dan zij lijkt te suggereren. Ego-documenten die als een ‘geslaagd’ verhaal kunnen worden beschouwd zijn zorgvuldiger overdacht voordat ze aan de openbaarheid worden prijsgegeven dan een spontaan oraal verhaal van een willekeurige patiënt. Dit soort ‘geslaagde’ verhalen, die duidelijk ‘ge-emplotteerd’ zijn, als norm gaan hanteren lijkt enigszins prematuur. Iedere antropoloog die veldwerk heeft verricht weet dat de verhalen die hij optekent

maar zelden zo keurig zijn gestructureerd als ze worden opgeschreven. In zijn boek *The illness narratives* betoogt Kleinman (1988) weliswaar ook dat wie een zieke (en ziekte) wil begrijpen, naar diens verhalen moet luisteren. "Illness narratives edify us about how life problems are created, controlled, made meaningful" (p. xiii). Tegelijkertijd echter stelt hij dat het verhaal dit kan doen omdat het 'polysemisch' of 'meerstemmig' is (p. 8); het laat ruimte voor de verwarring, ambivalentie en tegenstrijdigheid waar ziekte mee gepaard gaat. Wat wetenschappelijk niet mogelijk is, $a = b$, kan wel in het verhaal waar situaties voortdurend veranderen en de hoofdpersonen hun mening wijzigen en met zichzelf in tegenspraak komen. Tegenstrijdigheden maken het verhaal juist geloofwaardig en overtuigend omdat zij levensecht zijn. Door hun dynamiek en wispelturigheid brengen zij de toehoorder dicht bij de ziekte-ervaring dan bijvoorbeeld de uitslag van het laboratoriumonderzoek of de diagnose van de arts. Die uitslag en diagnose worden opgenomen in het verhaal en daarmee wordt zowel de betekenis van de ervaring als die van de diagnose veranderd.

Byron Good (1994) wijdt het zesde hoofdstuk van de bundeling van zijn Lewis Henry Morgan Lectures aan de narratieve representatie van ziekte. Hij bespreekt hierin de verhalen waarmee mensen met epilepsie in Turkije hun ziekte-ervaringen tot uitdrukking brachten. Ook Good gebruikt dan de term 'emplotment'. Een 'plot' noemt hij "the underlying structure of a story". Een plot "gives order to a story" (p. 144). Good onderscheidt vijf typen van 'plot' waarbij het in alle gevallen om een *representatie* gaat, een ordening en zingeving achteraf. Hij voert hierbij het begrip 'subjunctive mode' (aanvoegende wijs) op, waarmee hij doelt op de 'wishful thinking' die in de verhalen wordt binnengesmokkeld, het hoopvol marchanderen met de feiten om zicht op een toekomst te behouden. "To be in the subjunctive mode is ... to be trafficking in human possibilities rather than in settled certainties", citeert hij Bruner (1986). Good lijkt zich hierbij vooral te richten op de verborgen betekenissen van een verhaal, betekenissen die dus niet per definitie bekend hoeven te zijn aan de verteller van het verhaal, of zo bedoeld zijn door de verteller. Dergelijke betekenissen worden, op wat voor grond dan ook, door de luisteraar ontdekt of er ingelegd.

In tegenstelling tot Mattingly die zich, naast de betekenis van het verhaal, vooral op de producent van het verhaal richt, wijst Good op het belang van de luisteraar naar het verhaal voor de betekenis ervan. Deze twee structurele, actuele en persoonlijke invloeden op de betekenis, gevoegd bij de onpersoonlijke culturele en historische structurele invloeden, maken inderdaad dat een verhaal als polysemisch beschouwd moet worden en dus ook meerdere en tegenstrijdige 'emplotments' kan bevatten, waardoor een strikt onderscheid tussen feit en fictie vervaagt.

Literaire verbeelding

De stap van verhaal naar literaire verbeelding is klein. Literaire teksten zijn immers de meest 'geslaagde' verhalen, verhalen waarvan wij mogen aannemen dat ze bij uitstek in staat zijn zin te produceren en betrokkenheid te kweken. Romans, verhalen, memoires, gedichten over ziekte en lijden verdienen de aandacht van de antropoloog die

ziekte en lijden tracht te beschrijven en te begrijpen. In een artikel over de antropologische visie op lijden merken Kleinman en Kleinman (1998) op dat depressie zich beter in kunst dan in antropologie laat 'verklaren'. Ter illustratie citeren zij een klassiek Chinees gedicht waarin de volgende regels (vertaling van een vertaling) voorkomen:

Ooit hoopte ik de vruchten van het leven te plukken;
Nu zijn ze uitgedroogd en verschrompeld.

Het schrijnend gevoel van verlies en afwezigheid van hoop, de existentiële dimensie van een ernstige ziekte, worden hier scherp verwoord.

De toenadering tussen antropologie en literaire tekst kan men vanuit twee standpunten beschouwen: het antropologisch karakter van de literaire tekst en het literaire karakter van de antropologische tekst. Het besef dat literatuur, zoals romans en gedichten, antropologie bevat hangt samen met het verlangen naar een 'experience-near' antropologie. Het verhaal biedt tot op zekere hoogte de levensechtheid, waarnaar de antropoloog streeft en biedt daarmee een formule voor de presentatie van onderzoeksgegevens. De retorische kracht van het verhaal, dat ogenschijnlijk niets tracht te bewijzen, is groter dan die van de wetenschappelijke tekst die de lezer juist wel tot een bepaald inzicht wil brengen, maar dat doet door het volgen van een groot aantal conventies, waaronder stilistische, die in het gewone verhaal ontbreken.

Toch schuilt in de retoriek van het verhaal ook een misleiding. In de roman 'Walging' van Sartre zegt de hoofdpersoon, die door een uiterst gevoel van zinloosheid wordt geteisterd:

... om van het meest alledaagse voorval een avontuur te maken hoeft iemand het alleen maar te *vertellen*. Daardoor worden mensen misleid: ieder mens is een verhalenverteller. Hij leeft omringd door zijn eigen verhalen en de verhalen van anderen, hij ziet alles wat hij meemaakt in het licht van die verhalen en hij probeert zijn leven te leven alsof hij het vertelde. Maar je moet kiezen of delen: leven of verhalen vertellen. (...) Wanneer je leeft, gebeurt er niets. De decors wisselen, mensen komen en gaan, dat is alles. Er is nooit een duidelijk begin. De dagen rijgen zich aaneen zonder dat er enig systeem in te ontdekken valt, een eindeloze monotone opeenvolging. (...) Dat is leven. Maar als je je leven vertelt, verandert alles. Alleen merkt niemand die verandering op. Het bewijs daarvoor is dat je praat over ware verhalen. Maar waar gebeurde verhalen bestaan helemaal niet: de gebeurtenissen vinden plaats in een bepaalde volgorde en wij vertellen ze precies omgekeerd. Het lijkt alsof je bij het begin begint. 'Het gebeurde in 1922, op een mooie zomeravond. Ik was klerk bij een notaris in Marommes.' Maar eigenlijk ben je bij het einde begonnen.. Het einde is al onzichtbaar aanwezig, door het einde krijgen die paar woorden het gewicht en de waarde van een begin (Sartre 1976: 60-61).

Een verhalenverteller en dus ook een schrijver liegt daarom in zekere zin de waarheid. Enerzijds heeft het leven het verhaal nodig (anders bestaat het eigenlijk niet), maar anderzijds is het verhaal niet hetzelfde als het leven, een gelijkstelling die in een gedeelte van de narratieve traditie nog al eens ten onrechte wordt gemaakt.

Zowel de antropoloog als de verteller/schrijver trachten binnen een gedeelde werkelijkheid met de lezer iets nieuws mee te delen. Dat kan een individuele verwerking

zijn van een gedeeld en daardoor herkenbaar probleem (zoals ziekte), of een onverwachte gebeurtenis of intrige, een verborgen aspect van de samenleving, een geheim. Soms gaat het om aspecten, ideeën, gebruiken of verlangens die men erkent als waar, maar die ongepast of ongewenst zijn (en daarom beter verborgen kunnen blijven). Schrijvers zijn gewoonlijk de eersten die deze verdrongen wereld tonen. Zij behoeven geen representatieve steekproef te trekken en zijn niet afhankelijk van moeizame interviews met informanten die weinig genegen zijn impertinente vragen te beantwoorden. De literaire schrijver weet wat hij schrijft vaak uit eigen ervaring. Zijn ‘onderzoeksmethode’ is meer nog dan die van de antropoloog participerende observatie. Hij heeft het allemaal meegemaakt en spreekt uit ervaring. Hij hoeft geen interviews te doen want hij weet het al. Hij kan zijn ogen sluiten en zichzelf onderzoeken. Introspectie is een vruchtbare techniek, omdat in de schrijver zelf een wereld van herinnering ligt opgeslagen. Alles wat geschreven wordt is in zekere zin *déjà-vu*. Niets wordt helemaal verzonnen. “Mijn verbeelding is mijn geheugen” (Jules Renard), hetgeen resulteert in ‘het liegen van de waarheid’.

Net als de antropoloog, bericht de schrijver over wat hij ‘gezien’ en ‘ervaren’ heeft. Zo toont Reve ons in *De avonden* de morsige realiteit van de Nederlandse binnenkamers en schreef Sartre in zijn romans en toneelstukken over de indringende ervaring van zinloosheid. Zowel in *De avonden* als in *Walging* zou de zinloosheid van het vanzelfsprekende en niet-vertelde leven als hoofdthema kunnen worden aangewezen. Net als in de (geslaagde) antropologische studie wordt in deze literatuur niet zozeer iets nieuws gezegd; de lezer wordt getroffen door iets dat hij al wist, maar ‘vergeten’ was, of verdrongen had. Het effect is vooral herkenning en bevestiging: ja zo is het, ik wist het.

Dit geldt met name voor de overvloedige literatuur over ziekte. Indrukwekkende voorbeelden van literaire uit- en verbeelding van ervaringen van ziekte en ander lijden zijn onder andere te vinden in het werk van Thomas Bernhard, John Donne, Fjodor Dostojewski, George Eliot, Thomas Mann, Sylvia Platt, William Shakespeare, Sophocles, en Virginia Woolf. In het Nederlands taalgebied kan men denken aan bijvoorbeeld Jan Arends, J. Bernleff, Louis Paul Boon, Renate Dorrestein, Frederik van Eeden, Renate Rubinstein Karin Spaik, en Simon Vestdijk.

Ziekteromans zijn bij uitstek geschikt om de meerdere betekenissen van en de vele perspectieven op de (ervaring van) ziekte bij elkaar te brengen. Spreker, luisteraar en de sociaal-culturele en historische context kunnen in elkaar worden verweven. In autobiografisch getinte romans of teksten is het belangrijkste perspectief meestal dat van de spreker/schrijver. Een van de belangrijkste thema’s binnen dit genre is dat de zieke wordt uitgesloten van het normale leven. Een voorbeeld daarvan is de bespreking door Leder (1990) en Parham (1990) van Sophocles’ verhaal van de held Philoctetes die met een stinkende wond wordt achtergelaten op het eiland Lemnos. Zij zien dat verhaal als een uitgewerkte allegorie van ziekte en genezing. Sophocles suggereert met Philoctetes’ ballingschap dat de ziekte zelf een ballingschap is. De zieke voelt zich afgesneden van de ‘kosmos’ (“the harmonious totality of the world”), de sociale wereld en zijn eigen lichaam. Met het eerste wordt bedoeld dat de existentiële ervaring van de ziekte (“waarom ik?”) de geordende werkelijkheid op zijn kop zet. De zieke verliest de zingeving waar hij vertrouwd mee was. Hij wordt tevens beroofd van het gezelschap van

mensen. Philoctetes wordt gemeden en zijn pijn is onmededeelbaar. Tenslotte is er de breuk met het eigen lichaam dat – in gezondheid – altijd vanzelfsprekend aanwezig en beschikbaar was. In ziekte wordt het lichaam een verrader, een vijand. Het drama van Philoctetes, schrijft Leder, schetst op indrukwekkende wijze de fysieke, sociale en metafysische pijn die in ziekte geleden wordt. Philoctetes' uiteindelijke terugkeer in de wereld laat zich op dezelfde wijze lezen als een metafoor van zorg en genezing, een einde aan de drievoudige ballingschap: "Health exists in the return to society".

Dit thema klinkt ook de antropoloog bekend in de oren. Het is een verhaal dat in de hedendaagse westerse gezondheidszorg veel door zieken verteld wordt en derhalve ook veel opgetekend is. Anders ligt het met een thema dat de andere kant vertegenwoordigt van het uitsluitingsthema. Hier gaat het om mensen die zich juist door een ziekte een plaats willen verwerven in de (een) maatschappij. In *Bekentenissen van Zeno* ('La coscienza di Zeno', oorspronkelijk 1923) laat Italo Svevo (1974) een Dokter S. de autobiografische notities van zijn ex-cliënt Zeno Cosini publiceren. Hij doet dat uit wraak omdat Zeno zijn psycho-analyse bij hem heeft afgebroken. Zeno had die notities geschreven in opdracht van S. om zich 'te louteren'. Het verhaal speelt in Triëst waar Zeno door het huwelijk met de overblijvende dochter van een rijk zakenman een bemiddeld, maar weinig succesvol man is. Zijn notities treffen door hun oprechte onbenulligheid en zelfspot. Zeno is iemand die altijd tobt over zijn gezondheid maar zijn probleem is meer het tobben dan de gezondheid. Zijn lijden is er vooral bij gebrek aan 'echt' lijden. In het onderstaande citaat schrijft hij over de voldoening die ziekte hem geeft en over de pijn van het verlies van ziekte, een onderwerp waar men in de medische antropologie nauwelijks iets over vindt. Dat komt misschien omdat het 'gevoelig' ligt, maar vooral omdat deze betekenis veelal uitsluitend de betekenisverlening is van de luisteraar en niet die van de spreker, die veelal het uitsluitingsthema en het bijbehorende onrecht als uitgangspunt kiest. Als de wetenschapper achter dit verhaal een verborgen betekenis blootlegt die het oorspronkelijke verhaal weersprekt, zal hij zich voordat hij het opschrijft met allerlei zekerheden willen wapenen om zijn interpretatie aannemelijk te maken. Maar de romanschrijver kan door niemand weerhouden worden om over (zijn eigen) verborgen motieven en zwakheden te schrijven. Zeno:

Ik ging zegevierend zijn huis uit, beladen met diabetes. Bijna was ik naar dokter S. gegaan om hem te vragen hoe hij nu de oorzaken van mijn ziekte psychisch dacht te kunnen verklaren en weg te nemen. Maar ik had schoon genoeg van de vent en wilde hem zelfs niet terugzien om hem belachelijk te maken.

Ik moet bekennen dat de diabetes voor mij een koesterende gedachte was. Ik sprak erover met Augusta [echtgenote], die prompt tranen in haar ogen kreeg.

"Je hebt je leven lang zoveel over ziektes gepraat, dat je er tenslotte wel een moest krijgen!" zei ze en probeerde me toen te troosten. Ik was verliefd op mijn ziekte ... De echte ziekte was zo simpel: ze ging haar eigen weg zonder zich aan iets te storen. Inderdaad ontdekte ik, toen ik in een medisch handboek de beschrijving van mijn dierbare ziekte opzocht, een soort programma van het leven (niet van de dood!) in zijn

verschillende stadia. Weg met de voornemens! Ik zou er eindelijk van bevrijd zijn, want voortaan zou alles een vaste koers volgen zonder dat ik er iets aan hoefde te doen.

Ik ontdekte ook dat mijn ziekte altijd of bijna altijd zachtaardig was. De patiënt eet en drinkt veel en lijdt niet noemenswaardig als hij maar zorgt geen abscessen te krijgen. Vervolgens sterft hij in een uiterst mild coma.

Even later belde Paoli [de arts] me op. Hij deelde me mee dat hij geen spoor van suiker had gevonden. De volgende dag ging ik weer naar hem toe en hij schreef me een dieet voor, dat ik slechts enkele dagen volgde. En een drankje dat hij in een onleesbaar recept beschreef en me een maand lang liet innemen.

“Heeft de diabetes u erg bang gemaakt?” vroeg hij me glimlachend. Ik ontkende het, maar zei niet dat ik me erg eenzaam voelde nu die dierbare ziekte me had verlaten.

Dit thema is, in allerlei verschillende vormen, in vele romans terug te vinden, bijvoorbeeld in veel verhalen van Kafka (*Die Verwandlung* in het bijzonder), *A la recherche du temps perdu* van Proust (Oderwald 1994b), *Madame Bovary* van Flaubert en in meerdere romans van Thomas Mann, met *De Toverberg* als letterlijk en figuurlijk hoogtepunt. Het ‘antropologische’ van dergelijke verhalen schuilt niet alleen in het bloot leggen van een verborgen betekenis, maar ook in de tekening van de context, zoals bijvoorbeeld het leven en het milieu van Zeno Cosini of Hans Castorp, de hoofdpersoon van *De Toverberg*. Meer nog dan voor de antropologische studie lijkt voor het verhaal de ‘juiste omgeving’ een onmisbaar ingrediënt. De tekening van een natuurlijke context lijkt van de schrijver meer kennis van de maatschappij die hij beschrijft te vereisen dan meestal het geval is bij een antropoloog. De eerste auteur van deze bijdrage werd zich dat pijnlijk bewust toen hij tijdens veldwerk in een Ghanees dorp overwoog zijn bevindingen op te schrijven in de vorm van een roman. Al heel gauw realiseerde hij zich dat hij voor het schrijven van een roman nog lang niet genoeg wist van deze samenleving en dus werd het slechts een antropologische scriptie. Voor een antropoloog die in zijn eigen cultuur en cultuurkring onderzoek doet, geldt dit natuurlijk in mindere mate. In een interview in het weekblad *De Groene Amsterdammer* op 17 september 1986 merkte Susan Sontag op dat Dostojewski nooit *De gebroeders Karamazow* had kunnen schrijven, als hij alleen verstand had gehad van de menselijke psyche, terwijl het boek daar toch over gaat. Het verhaal speelt tegen de achtergrond van een maatschappij waar Dostojewski alles van weet en krijgt daardoor zijn geloofwaardigheid. Hetzelfde had ze kunnen opmerken over *De Idioot*, waarin Dostojewski zijn eigen ervaringen met epilepsie plaatst in de sociale context van zijn tijd.

Toch is het de vraag of dit een werkelijk doorslaggevend verschil tussen de antropoloog en de schrijver is. Van Thomas Mann is bijvoorbeeld bekend dat hij slechts drie weken in een sanatorium heeft doorgebracht als bezoeker en toch een zeer doordringende sfeertekening heeft gegeven. Een belangrijker verschil lijkt eerder dat de vrijheid die de romanschrijver heeft in stijl, chronologische opbouw en het gebruik van fictie hem beter in staat stelt deze context te beschrijven dan een antropoloog. Zo kan een romanschrijver als observator een bepaald ziektegedrag bij iemand vaststellen,

maar in de beschrijving daarvan de oorspronkelijke persoon onherkenbaar maken en een nieuwe persoon creëren die uit verschillende personen bestaat.

Als literaire teksten zoveel antropologische (en psychologische) sensibiliteit bevatten, is het te verwachten dat ze ook bron van antropologisch onderzoek worden, als sleutelinformant of inspiratie voor onderzoek. Veel antropologen hebben de ervaring dat het lezen van lokale literatuur hen op het spoor gezet heeft van belangrijke – vaak minder zichtbare – thema's in een bepaalde cultuur.

Het gebruik van literaire bronnen vindt inderdaad in toenemende mate plaats in antropologisch en sociologisch onderzoek. Goudsblom (1979) heeft erop gewezen dat de literaire verbeelding van een schrijver niet alleen een 'weerspiegeling' maar ook een voortzetting van diens ervaring is. Deze ervaring bevat drie soorten beelden: voorbeelden, wensbeelden en schrikbeelden. De werkelijkheid van de schrijver beperkt zich niet tot de zintuiglijke wereld, maar sluit de verlangens en angsten in die zich met name in perioden van ziekte zo indringend manifesteren. Een literaire tekst over ziekte gunt de lezer een blik in een imaginaire maar uiterst concrete werkelijkheid van menselijke emotie en conditie. Zo kan het ten behoeve van een onderzoek naar de ervaring van mensen die een diagnose te horen krijgen waarin onherroepelijk hun dood wordt aangekondigd, interessant zijn om de novelle *Een korte pijn* van Françoise Sagan te lezen om kennis te nemen van de extreme wisseling van gemoedstoestand die de hoofdpersoon binnen de 12 uur na het horen van de diagnose doormaakt.

Voor de antropoloog lijkt het dan ook aantrekkelijk om zelf literair te worden. Een stroom van publicaties de afgelopen decennia leert ons dat antropologen inderdaad steeds vrijmoediger literaire procédés toepassen in hun wetenschappelijk werk en ook zelf romans, verhalen en gedichten schrijven (zie bijvoorbeeld Clifford & Marcus 1986). Reeds in 1982 verscheen er een 'state of the art' beschouwing over de tekstuele aspecten van etnografisch werk van de hand van Marcus en Cushman. Hoewel anders dan in de schone letteren, was het volgens hen duidelijk dat ook een etnografische studie moet beantwoorden aan bepaalde tekstuele conventies om geaccepteerd te worden door een uitgever of de redactie van een tijdschrift. In plaats van wetenschappelijke en methodologische criteria legden zij de nadruk op stilistische criteria, inderijd een niet openlijk erkend, maar wel zeer herkenbaar facet van het antropologisch ambacht.

Hun betoog draaide vooral om 'authority'. Wat bepaalt het gezag van een etnografische tekst? Op grond waarvan wordt die overtuigend gevonden? De auteurs geven drie aanbevelingen voor het vestigen van etnografisch gezag in de antropologie die zij voorstaan: het zichtbaar maken van de eigen rol bij het tot stand komen van het onderzoeksresultaat; het organiseren van de gegevens rond een bepaalde focus, een 'plot' zouden we nu zeggen, bijvoorbeeld een gebeurtenis, een ritueel, een levensgeschiedenis en het expliciteren van de rol van informanten waardoor de etnografische tekst 'meerstemmig' wordt.

Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de antropoloog hiermee ook romanschrijver is of kan worden, maar wel dat antropoloog en romanschrijver zoveel gemeenschappelijk hebben dat kennis nemen van elkaars werk en methode zeer de moeite waard is.

Poëzie

Of hetzelfde wat over de verhouding tussen romanschrijver en antropoloog is gezegd ook geldt voor de verhouding tussen dichter en antropoloog is de vraag. Wat poëzie precies is, kan niemand zeggen, maar de gedachte dat het gedicht de meest literaire van alle literaire tradities is, is wijd verbreid. Poëzie lijkt ook het meest persoonlijke genre binnen de literatuur te zijn. Als in de antropologie een verschuiving is opgetreden van de onpersoonlijke verhandeling met een onzichtbare onderzoeker naar het persoonlijk gekleurde verhaal zoals Marcus en Cushman bepleitten, is het niet verwonderlijk dat ook de poëzie haar intrede doet. Maar aan de andere kant is de dichter ook op zoek naar dat ene beeld dat een bepaalde ervaring, bijvoorbeeld verliefdheid, treft en universeel maakt. Daarmee zijn gedichten afhankelijk van de lezer en de context. In een lezing uit 1958 heeft de dichter Paul Celan dat als volgt verwoord: “Gedichten zijn onderweg; zij koersen ergens heen. Waarheen? Naar iets dat openstaat, naar iets dat bezet kan worden, naar een aanspreekbaar Jij misschien, naar een aanspreekbare werkelijkheid.” (Celan 1976) Als geen ander kent de dichter de problemen, de afhankelijkheid van de lezer en de onmacht die zich voordoen bij deze, wellicht zelfs onmogelijke, zoektocht om het persoonlijke en het universele te verbinden. “Het absolute gedicht – nee, dat kan beslist niet bestaan, dat kan gewoon niet bestaan! Maar wel bestaat in ieder werkelijk gedicht, bestaat in het meest pretentieloze gedicht, deze onvermijdelijke vraag, deze ongehoorde pretentie.” (Celan 1976). Het volgende gedicht van Celan is daar een voorbeeld van:

Spreektralie

Oogbol tussen de spijlen

Trildiertje ooglid
roeit zich naar boven,
geeft een blik vrij.

Iris, zwemster, droomloos en dof:
de hemel, hartgrijs, moet nabij zijn.

Schuin, in de ijzeren houder,
De walmende spaander.
Aan de lichtzin
Herken je de ziel.

(Was ik als jij. Was jij als ik.
Stonden we niet
onder één en dezelfde passaat?
We zijn vreemden.)

De plavuizen. Erop,
dicht bij elkaar, de beide
hartgrijze poelen:
twee
mondvol zwijgen.

De antropoloog annex dichter Friedrich is van mening dat cultuur zelf poëtisch is en zich daarom het meest adequaat laat beschrijven in poëtische taal. Wat mensen denken, doen, voelen en uitspreken en wat zij van elkaar leren (cultuur) is niet te vangen in een vast stelsel van regels, maar is even bewegelijk en ambigu als een gedicht. Het spreken, denken en handelen van mensen voltrekt zich in beelden, is associatief. Een poëtisch spreken, dat zelf uitblinkt in ambiguïteit, is volgens Friedrich (1986) daarom een volmaaktere vorm van etnografie dan eenduidige wetenschappelijke taal. Ook Prattis (1985) ziet poëzie als een verrijking van de antropologie omdat de conventionele antropologie niet over een taal beschikt die de dialectiek van de veldervaring kan weergeven, noch de scheiding van 'emic' en 'etic' kan overbruggen. Poëzie kan volgens hem die epistemologische kloof wel dichten. Voor Prattis wordt antropologie:

... transmuting the field experience within ourselves so that something constructive in the way of personal growth and consciousness that incorporated the cultural other is brought back to our own civilization (Prattis 1985: 276).

Bij zo'n definitie van antropologie komen dichter en antropoloog inderdaad zeer dicht bij elkaar. Beiden zijn volgens Kamphof (1986) "vreemdelingen in eigen huis". De dichter "ondervraagt het leven en verkent de grenzen ervan", terwijl antropologisch onderzoek "een voortdurend ondervragen van 'zelf' en 'ander' is." Ook Kamphof meent daarom dat ("in zekere zin"): de poëtische tekst dichter bij de realiteit staat waarin immers

... betekenissen verschuiven en woorden door en door ambigu zijn. Een een-op-een relatie tussen woorden en dingen is een illusie.

De semantische onbepaaldheid waardoor moderne poëzie gekenmerkt wordt, strookt met de primaire antropologische ervaring. Maar de opvattingen die hier zijn weergegeven zijn wel erg gestoeld op sommige uitingen van met name de moderne poëzie, die soms tot een vormeloze, strikt persoonlijke worsteling is verworpen en soms zelfs tot onbegrijpelijkheid leidt. Het feit dat het leven zelf onbegrijpelijk is, legitimeert dit maar ten dele, omdat daarmee tegelijkertijd ook de pretentie en het motief van de poëzie – om er toch iets van te maken, ook al kan dat niet – verdwijnt. De traditie van de poëzie laat zien dat ook gedichten die een traditioneler kader volgen, uitdrukking kunnen geven aan een persoonlijk gevoel en ambiguïteit zonder de brug naar de lezer, in de vorm van beelden en metaforen, weg te slaan. Het volgende beroemde gedicht van Gerrit Achterberg laat dat zien:

Spreekuur

voor doktoren
en professoren
in ziel
en taal

God in de hemel, beesten van mensen
hebben mij in hun macht.
Zij komen samen ter conferentie
en spreken zacht
in gebroken talen, niet thuis te brengen;
maar ik schreeuw tegen ze, op zielsgezag,
een woord uit een oude grammatica:
dat ik godverdomme verga
en tot een vod lig te verslenzen.

Gramschap springt als een panter over
en mijn keel is een vat met bloed.
Een ziedende eb en vloed
onmacht en haat tegen deze doven,
die alleen in hun witte bef geloven,
brandt in schuim over de tafel.

Binnen hun ijdele monologen
worden de woorden niet afgewogen
op kerngewicht en draagvermogen,
geboorte of richtingskracht,
maar gehuurde zinnen, te pas gebracht,
verhinderen de begripmatigheid,
waarop het redelijk inzicht wacht;
en de hoop is een krijtwit kind, dat lacht
tegen de rover, die het slacht.

In het algemeen gesproken zijn er twee kenmerken van een gedicht, het zoeken naar krachtige universele beelden, leidend tot een rijker uitdrukkingsvermogen en de aanwezigheid van de persoonlijke ervaring, die het gedicht ook een centrale plaats zouden kunnen geven in de medische antropologie. Een eerste terreinverkenning leert ons echter dat dit slechts in zeer geringe mate gebeurt. Het symposium wil daarom de mogelijkheden van een poëtische benadering, weg van de gehuurde zinnen, tot ziekte en zieke ter sprake brengen.

Oproep

Deze schets van enkele aspecten van antropologie, medische antropologie en literaire verbeelding is tevens een uitnodiging aan geïnteresseerden vanuit hun onderzoek of vanuit de directe ervaring van ziekte, zorg en geneeskunst een bijdrage te leveren aan het symposium *Dichter bij Ziekte*. Zowel antropologische als literaire bijdragen en experimenten daartussenin zijn welkom. Richtlijnen en meer informatie zijn te vinden in de rubriek Berichten.

Noot

Sjaak van der Geest is cultureel antropoloog aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van *Medische Antropologie* (vandergeest@pscw.uva.nl).
Arko Oderwald is medisch filosoof aan de faculteit der Geneeskunde van de Vrije Universiteit (ak.oderwald.metamedica@med.vu.nl).

Een gedeelte van dit artikel is ontleend aan een eerdere publicatie (van der Geest 1986). Verder is dank verschuldigd aan Rob van Dijk en Sofie Vandamme voor commentaar en suggesties.

Literatuur

- Achterberg, Gerrit
1963 *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Querido.
- Bruner, J.
1986 *Actual minds, possible worlds*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Celan, Paul
1976 *Spreektralie. Gedichten 1948-1970*. Amsterdam: Meulenhoff. (Vertaling Peter Niermeijer)
- Clifford, J. & G.E. Marcus (eds)
1986 *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Friedrich, P.
1986 *The language parallax: Linguistic relativism and poetic indeterminacy*. Austin: University of Texas Press.
- Geest, S. van der
1986 Inleiding: Verhaal en werkelijkheid. (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* 13(3): 389-417.
- Good, B.J.
1994 *Medicine, rationality, and experience: An anthropological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Goudsblom, J.
 1979 Problemen bij de sociologische studie van romans. In: J. van Bremen et al. (red.), *Romanthropologie: Essays over antropologie en literatuur*. Amsterdam: CANSA/UvA, pp. 1-18.
- Kamphof, I.
 1986 "At the imagination's farthest rim": Over de betekenis van poëzie voor de antropologie. *Skript* 8(4): 322-35.
- Kleinman, A.
 1987 *The illness narratives: Suffering, healing and the human condition*. New York: Basic Books.
- Kleinman, A. & J. Kleinman
 1998 Suffering and its professional transformation. Toward an ethnography of interpersonal experience. In: S. van der Geest & A. Rienks (eds), *The art of medical anthropology: Readings*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 199-214.
- Leder, D.
 1990 Illness and exile: Sophocles' *Philoctetes*. In: P.W. Graham & E. Sewell (eds), *Fictive ills: Literary perspectives on wounds and diseases*. Special issue *Literature & Medicine* 9: 1-11.
- Marcus, G.E. & D. Cushman
 1982 Ethnographies as texts. *Annual Review of Anthropology* 11: 25-69.
- Mattingly, C.
 1998 *Healing dramas and clinical plots: The narrative structure of experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oderwald, A.
 1994a *Lijden tussen de regels: Overzichtsstudie naar egodocumenten van chronisch zieken*. Zoetermeer: Nationale Commissie Chronisch Zieken.
 1994b Helen en dichten. *Gezondheid. Theorie in Praktijk* 2: 229-36.
- Parham, S.F.
 1990 Philoctetes' wound. In: P.W. Graham & E. Sewell (eds), *Fictive ills: Literary perspectives on wounds and diseases*. Special issue *Literature & Medicine* 9: 12-20.
- Prattis, I.J.
 1985 *Reflections: The anthropological muse*. Washington DC: American Anthropological Association.
- Sartre, J.P.
 1976 *Walging*. Amsterdam: De Arbeiderspers (oorspr. 1938).
- Svevo, I.
 1974 *Bekentenissen van Zeno*. Amsterdam: Atheneum-Polak & van Gennep (vertaling: Jenny Tuin, oorspr. 1923).